

Ok- és célhatározó névutók a chanti nyelvben

I.

1. A primitív ember gondolkodása érzéki szemléleteken alapult, azaz a reális tárgyakat és cselekvéseket és azoknak egymáshoz való viszonyát vette észre először. A határozói viszonyok közül is eleinte csak a térbeli viszonyokat ismerte fel és fejezte ki nyelviileg. A térbeli, a helyi viszonyok kifejezésére létrejött nyelvi elemek, az egyszerű vagy primér ragok csak általában fejeztek ki helyviszonyítást pontosabb helymeghatározás nélkül. A primér határozóragok már a finnugor alapnyelv korában létrejöttek. Ezek fejleményei a legtöbb mai finnugor nyelvben is megvannak. A finnugor kori primér határozóragok a térbeli viszonyítás három főirányát: a locativust, az ablativust és a lativust fejezték ki. (A finnugor primér ragokról vö. SZINNYEI, NyH.⁷ 128—37; FgrSprw.² 55—63.)

2. A gondolkodás fejlődésével a primitív ember szükségesnek érezte a pontosabb helyi viszonylatok kifejezését. Ezenkívül fokozatosan időképzetei is fejlődtek, és felismerte az elvontabb határozói viszonyokat is. Mindezek kifejezésére a csekély számú finnugor kori primér határozórag nem volt többé alkalmas. A különféle helyhatározói viszonyok és valamennyi egyéb határozói kategória kialakulása és az ezeket kifejező nyelvi eszközök megteremtése azonban már nem a finnugor korban történt, hanem az egyes nyelvek, illetőleg nyelvcsoportok külön élete folyamán. A pontosabb helyhatározói viszonyok nyelvi kifejező eszközeinek kialakulása több módon történhetett. A különféle megoldások közül csak azokat említem meg, amelyek a chanti nyelvre jellemzőek, utalva más finnugor nyelvek azonos jellegű jelenségeire is.

a) Az eredeti primér határozóragot lefoglalták egy-egy sajátos helyi viszony jelölésére. Így a fgr. *-n• locativusrag a magyarban superessivusi (*asztalon*), a chantiban superessivusi (NyK. XLI, 10: O. *χāt χarna* 'a szoba padlón'), adessivusi (NyK. XLI, 13: O. *χoyàn vyna* 'folyó torkolatánál') és inessivusi (NyK. XLI, 18: O. *putna* 'a fazékban'), a permi nyelvekben inessivusi (komi: NyK. XLVI, 66: *verin* 'az erdőben'; udmurt: NyK. XXXVI, 215: *vu-koim* 'a malomban') funkciót kapott.

b) Valamely különleges helyhatározói viszony kifejezésére egy általános helyviszonyt jelentő főnevet kezdtek alkalmazni, amely egy másik főnévhez mint birtokszó csatlakozott. A birtokos szerkezet utótagjaként álló főnév (többnyire 'hely' jelentésű szó) általában határozóraggal volt ellátva. Ilyen pl. a következő két kifejezés: *ch a n t i* O. *kāt moy kutna* 'két föld között' (ONyt. 182), eredetileg annyit jelentett, mint 'két föld-közön', 'két föld közén' (DN. *kōjt* 'Zwischenraum, Mitte' KARJ.—TOIV. 450b); *k o m i*: *patš*

viljn 'kemencén' (NyK. XLVI, 70.), eredetileg 'a kemence felszínén, tetején' volt a jelentése (WICHM.—UOT.: *vil* 'Oberraum, das Obere'). A birtokos szerkezet utótagjaként álló határozóragos főnév, minthogy gyakran szerepelt helyhatározói funkcióban, jelentésbeli önállóságát fokozatosan elveszítette, és idővel teljesen viszonyító elemmé, névutóvá vált.

A gondolkodás fejlődésével párhuzamosan kialakult új határozói kategóriák (idő-, állapot-, mód-, ok-, célhatározó stb.) kifejezésére is a helyhatározóragokat és a névutókat kezdték használni. Az ok- és célhatározó névutóknál, amennyiben a nyelvi anyag lehetővé teszi, igyekszünk átmeneti példákon bemutatni az ok- és célhatározói viszonyoknak más határozói viszonyokból való keletkezését. Természetesen nem minden elvont határozói viszonyt kifejező névutó ment át a helyhatározóból az elvont határozóvá való fejlődés útján. Szép számmal vannak olyan névutók is, amelyek közvetlenül valamely elvont határozói viszony jelölésére jöttek létre. Ilyen pl. *chanti*: O. *sirna* módhatározó névutó: O. *iem iāzēn-ki tustj, iem iāzēn sirna laūālan!* 'Ha jó hirt hoztatok, jó hír módjára mondjátok!' (ONyt. 150). A névutó alapszava: *Kond. s̄r* 'Art, Beschaffenheit' (PAASONEN—DONNER, OstjWb. 219).

A névutó a megelőző főnévvel birtokviszonyban áll. A birtokviszony a *chantiban*, valamint a többi finnugor nyelvben is eredetileg jelöletlen volt; az obiugor és a permi nyelvekben többnyire ma is az (KLEMM: MNy. XVIII, 13; GEORGOVITS, Vogul jelzős szerkezetek: 9—13). Lássunk néhány példát: *chanti*: Irt. *pesan oxtēna* 'auf dem Tische' (PATK., IO. II, 14); *manysi*: *pēs-pāxt* 'csípőmön' (NyK. XXXV, 73). Az ilyen jelöletlen birtokos szerkezetek birtokos jelzős összetételeknek tekinthetők. Az összetételt a főnév és a névutó tőszava alkotja. Ilyenek az említett *chanti*: *pesan-oxte* 'asztal teteje, asztaltető' (DN. o'x̄t̄s 'Oberfläche' KARJ.—TOIV. 31b.) és *manysi*: *pēs-pāx* 'csípőoldal' (*pāx* 'oldal' NyK. XXXV, 73) kifejezések.

A névutós szerkezetek összetétel voltát az a tény is bizonyítja, hogy a birtokos személyragot általában nem a főnév, hanem a névutó veszi fel. Ilyenek: *chanti* *juχ ālhemna* 'fámnál' (ONGy. 84.); *χāt lipemna* 'házamban' (ONGy. 13.). Ugyanígy van a *manysiban* is: *sisin kwol sisēmnel* 'mögös házam mögül' (BEKE: NyK. XXXV, 84).

A birtokos személyrag bizonyos esetekben nem tényleges birtoklást fejez ki, hanem determináló funkciója van. Általában a harmadik személyű birtokos személyrag használatos determinálásra, bár egyes esetekben az első és a második személyű birtokos személyrag is előfordul ilyen funkcióban (vö. FUCHS: FUF. XIII, 8—14). Az e. sz. 3. sz. birtokos személyrag szolgál determinálásra ezekben a példákban: *chanti*: *Szin. ikel χōsa* 'bei diesem Alten' (OVD. I, 94); *komi*: *Prup ver-pijas* 'in den Wald' (Fokos, VdKomi 171).

II.

Az ok- és célhatározói viszonyt kifejező nyelvi eszközök közül csak a névutókat tárgyalom. Dolgozatomban a következő kérdésekkel foglalkozom: 1. Milyen alapjelentésű szavakból keletkeztek a *chanti* nyelv ok- és célhatározó névutói? 2. Mely határozói viszonyokból fejlődött az ok- és célhatározó funkció? 3. Melyek a leggyakrabban előforduló ok- és célhatározó névutók? 4. Milyen határozói viszonyok fejlődtek egyes névutók ok- és célhatározó jelentéséből?

Dolgozatomban az ok- és célhatározó névutókat együtt tárgyalom. Általános jelenség ugyanis a chantiban, hogy egyes névutók egyaránt használatosak ok- és célhatározói viszonyok kifejezésére. A primitív ember tudatában az ok- és célhatározói kategória nem különül el élesen egymástól. Ezért a két határozói viszonyt kifejező névutók a legtöbb esetben azonosak.

A) *āl̥əŋna* 'on, -nál, -hoz, -ra; miatt, végett'.

1. A névutó alapszava: DN. *ōp̥əŋ* 'Ende, Endstück'; Kos. *ōp̥əŋ* 'Ende'; Cing. *ōp̥əŋ* 'erster'; Szogom *ōt̥əŋ* 'erster; Anfang'; Cseszn. *ōt̥əŋ* = Cing.; Kr. *ōt̥əŋ* 'Anfang; Ende, Rand; erster'; V. *ā̄l̥əŋ*, *ā̄l̥əŋ* 'Anfang, Ende'; Vj. *āl̥əŋ*, *ā̄l̥əŋ*, *ā̄l̥əŋ* 'Anfang, Ende'; VK. *āl̥əŋ*, Vart. *āl̥əŋ*, Likr. *ā̄p̥əŋ*, Mj. *ā̄l̥əŋ* = Cing.; Trj. *ā̄l̥əŋ* 'Ende (einer Schachtel, einer Kiste, des Tisches u. a.), Anfang, Ende'; Ni. *ōt̥əŋ*, Kaz. *ōl̥əŋ* 'vorderes od. hinteres Ende'; O. *āl̥əŋ* = Kaz. (KARJ.—TOIV. 118ab—119a). A chanti szónak a következő rokon nyelvi megfelelőit ismeri a szakirodalom: msÉ. *aul* 'vég', msT. *αβλ*, *αβλ*, KK. *ol* 'alku, loppu' | ?. fi. *alkaa* 'anfangen' | lpN. *al'get* 'anfangen' (< ?fi.) | ?. szamO. *ol*, *ul*, *olle*, Kam. *ulu* 'pää' (MUSz. 741—2; SETÄLÄ: FUF. XII, Anz. 115; TOIVONEN, Suomen kielen etymologinen sanakirja I, 15b.).

A cht. O. *āl̥əŋ* stb. szónak két ellentétes értelme van: 'kezdet' és 'vég'. A chanti szó két ellentétes szempontból nézve két egymással ellentétes képzetet jelöl. Ilyen, ellentétes értelemben használatos szavak más nyelvekben is előfordulnak: latin *sacer* 'szent' és 'átkozott', latin *altus* 'magas' és 'mély'. A km. *đžu đžid* szónak is 'magas' és 'mély' a jelentése. (FOKOS, A jelentésváltozásnak néhány különleges esete: NyK. LIV, 63—74.)

A chanti *āl̥əŋ* 'vég' főnév *-na* locativus- és *-a* lativusragos alakjaiból keletkezett helyhatározó névutók nagyon gyakoriak a chantiban. A manysi *aul* 'vég' szó ragos alakjaiból is fejlődtek helyhatározói funkciójú névutók. Ilyenek: *Kāt - t u l ā - a u l t* *moššākwe kvos-kēr žults* 'a kézzuj hegyén maradt még egy kevesek köröm' (BEKE, A vogul határozók: NyK. XXXV, 73); *Ali n ā r - a u l n ē l* 'a felső Urál tájéka felől' (im. 83); *sākij s ū w - a u l ē n joxtsēmēn* 'mankós botra jutottunk' (SZILASI, VogSzj.: NyK. XXV, 26).

A chanti *āl̥əŋna* névutót cél- és okhatározói viszonyok kifejezésére is használják. Ezek a funkciói helyhatározói funkcióból fejlődtek. Egy 'vég' jelentésű főnév ugyanis könnyen 'cél' jelentést vehet fel, és egy ilyen szó határozóragos alakjából keletkezett névutó a célhatározói viszony kifejezőjévé válhatik. Hasonló szemléleten alapuló névutók más finnugor nyelvekben is találhatók: magyar: *végre, végett*: Tinódi: *A bort Isten nagy jó végre nekünk terömté* (SIMONYI, MHat. II, 272); *Az oroszlán prédakeresés végett futkos* (im. 273). Hasonló gondolkodásmód alapján létrejött célhatározók az indoeurópai nyelvekben is vannak. Ilyen a francia *afin* 'avégből', hogy, azért hogy' célhatározói kötőszó (a *fin* 'vég; cél, szándék' főnévből).

Más nyelvek előbb említett párhuzamos jelenségeit figyelembe véve, feltehető, hogy a chanti *āl̥əŋna* helyhatározó névutónak is először a célhatározói funkciója fejlődött ki. A cél- és okhatározói viszonyoknak azonban a primitív ember tudatában való érintkezése és gyakori fölcserélődése folytán az *āl̥əŋna* névutót csakhamar okhatározói viszony kifejezésére is kezdték használni.

2. Mint már említettük, az *āl̥əŋna* névutót túlnyomórészt helyhatározói viszonyok kifejezésére használják. Lássunk néhány ilyen példát is.

Superessivus: *mgj-xoilam āmst̥i vās nori āl̥əŋemna* 'a vendégembereim ülte keskeny padkámon' (ONGy. 171).

Sublativus: *tānt-χoīlam āmvstī vaš nori ālɛmna nortpi untlan jem tərɔl lēzatlem* 'a jövevény-embereim ülte keskeny padkámra takarós üllő jeles fészket készíték' (ONGy. 156).

Adessivus: *sōrñs ton xpə tonχəη pəsan ɔtɛmna nəη ɔm'sa* 'an deinem goldhufigen Tisch sitz du' (ÖVd. I, 301); *neñen [ma] narəη juχ ālɛmna pā kātlem* 'Téged [is] az én bünhődéshozó fámnál kaplak ím' (ONGy. 84).

Allativus: *sōtijem wōjpa wōjəη ānas in ɔtɛma ūR šūštəm* 'Zu meiner Herde von hundert Rentierochsen schreite ich Schaitan' (ÖVd. I, 360); *χátav-ótiηa keremen, notékvət vīr at temedái* 'indem er gegen die Hinterwand fiel, floss ihm Blut aus der Nase' (PATK., IO. II, 108).

3. Az *āləŋna* névutó cél- és okhatározói funkcióban nagyon ritkán fordul elő. A célhatározói funkcióra az általam feldolgozott anyagban egyetlen példát találtam: *χuij uēləm or- uai ālɛəlna iŋti loúətti iis, uēləm iŋk-χul ālɛl uēlda pitsəli* 'Ember vadászta (tk. ölte) erdei vad után járó nagyságúvá lett, fogott (tk. ölt) vízi halát fogni kezdte' (ONyt. 143–4). Ez a példa egyúttal világosan mutatja a helyhatározói funkcióból a célhatározóiiba való átmenetet: az 'erdei vad után járó' kifejezés felfogható úgy is, mint 'erdei vadért járó'.

Az *āləŋna* névutó okhatározói funkcióban is meglehetősen ritkán szerepel. Ilyen funkciója van a következő példamondatban: *pālting lāu ālɛŋemnä kuoltem saschlem ~ pālŋə loy ālɛmna χoltəm sāsłəm* 'odvas csontom miatt (tk. csontvégemen) végem lenne' (OH. I. 144–5).

A déli chantiban előforduló *ótiŋat* okhatározó névutó -at instrumentalis-comitativus-raggal van ellátva. (Az -at ragról l. MÉSZÖLY: FUF. XXI, 56–73.) Az eszközhatározóból az okhatározóba való átmenet úgy történt, hogy a cselekvés eszközét a cselekvés közvetlen okának fogták fel. Az *ótiŋat* névutóra egy példám van: *ort-ímetna menemen ti-vettái naurim ótiŋat* 'die Mägde werden unsere Schwester (eig. Schwägerin) des Kindes wegen töten' (PATK., IO. II, 156). Az *ótiŋat* névutó ebben a mondatban már kétségtelenül okhatározónak tekintendő.

Eszközhatározóból fejlődött okhatározót más finnugor nyelvekben is találtam. Manysi: *Lū raxiŋ sujil küsej-nē nəŋχ kēns'im* 'ló nyerítésének hangjával ébredek én föld gazdaasszony' (BEKE, A vogul határozók: NyK. XXXV, 192). A chanti *ótiŋat* 'miatt' névutóval azonos szemléleten alapuló manysi *aultél* 'miatt' névutó szintén instrumentalis-raggal van ellátva, vö. *Nəŋ vārñé auléntél mēnki kit χum au-kēm lūlné patēmēn* 'a te dolgozod miatt mi mindketten egyforma bajba esünk' (uo.). A magyarból is egy példát: *Ázik orcája sírással* (uo.). A *miatt* okhatározó névutó korábban eszközhatározói funkcióban volt általános: *Tór miatt örömešt akarnak vala meghalnia* (SIMONYI, Mhat. II, 260). A permi nyelvekben is fejlődött eszközhatározóból okhatározó: *komi: tattše nē-že tšigjen kulni da kēđžide n kinmīni* 'csak nem fogunk itt éhenhalni és hidegben megfagyni' (SZENDREY, Zürjén határozók: NyK. XLVI, 79); *udmurt: kin-ke ug osky, selyken byroz* 'aki nem hisz, az bűne által pusztul el' (FOKOS, A locativus-féle határozók a votjákban: NyK. XXXVI, 442).

B) *padina* '-ért, miatt, végett, *pəpə* 'wegen, für'.

1. A címben megjelölt névutók tőszava a következő, több nyelvjárásban meglevő főnév: DN. *pəpə* 'Boden'; DT. *pī-pə* pl. *pī-pe't* 'harter Boden, mit Nadelwald bewachsenes Gelände?; Stück Uferwald'; Kr. *pə-tə* (*pə-tit*) 'Boden

(eines Gefässes, eines Flusses); Erdboden; harter Boden (unter der weichen Erdoberfläche); V. *pə́ɟ* 'Boden; Buchtwinkel, Ende, Stelle ohne Ausgang'; Vj. *pə́ɟä* = DN.; Trj. *p'et̚ɟ* 'Boden; Ende (eines Weges, einer Bucht, wo man nicht weiter kommt)'; Ni. *pə́ɟt̚ɟ* = Kaz.; Kaz. *pə́ɟt̚ɟ* 'Boden, Sohle (eines Gefässes, Bootes, einer Grube, des Schuhs, Fusses, Schneeschuhs); innerer Winkel, Ende (eines Sees, einer Flusskrümmung, einer Bucht, einer Uferwiese), hinterer Teil (eines Hauses, Speichers), (im Innern) Hinterwand'; O. *ppdi'* = Kaz. (KARJ. — TOIV. 763b—764a).

Véleményem szerint a chanti DN. *pə́ɟ* stb. szó komiból való kölcsönzés, a komi *pyd* (WIED.) 'Tiefe' szó átvétele.¹ Ennek korábbi jelentése valószínűleg 'fenék' volt. Erre utalnak a belőle alakult *pid̚ji*, *pid̚di*, *pid̚la* 'miatt, -ért, helyett' névutók és a belőle képzett *pid̚es* 'Grund, Boden' származékszó is (Az *-s képzőről l. LEHTISALO: MSFOU. LXXII, 193—4). A manysi É. *patit* 'nyom; fenék' (SZILASI, VogSzj.: NyK. XXV, 334), *päti*, *pätit*, D. *pät*, *pätä* 'fenék' (BUDENZ: NyK. VI, 464) szó szintén a komi *pyd* (WIED.) 'Tiefe' átvétele.

2. A chanti O. *ppdi'* 'Boden', DN. *pə́ɟ* ua. stb. főnév locativus- és lativusragos alakjaiból ok- és célhatározó névutók fejlődtek: O. *pad̚ina* stb. 'miatt, végett', DN. *pə́ɟä* stb. 'wegen, für'. Hasonló szemlélet rejlik a komi *pid̚ji*, *pid̚di*, *pid̚la* ok- és célhatározó névutókban is. Alapszavuk a *pid 'fenék' (WIED: *pyd* 'Tiefe') jelentésű szó lehetett, amint erre az előbbieket során már utaltam. Lássunk néhány példát a km. *pid̚di*, *pid̚la* névutók használatára [az első az adverbialis -*ji*, a második a consecutivus -*la* ragjával van ellátva. Vö. UOTILA, SyrjChr. 46, 49]. O k h a t á r o z ó : Prup me—suue — burli—*pid̚di* 'Ich — sagt er — habe dir zu Ehren dir essen gegeben' (FOKOS, VdKomi 153); c é l h a t á r o z ó : I. *majbiräs vötlämajas veskid pid̚la* 'Boldogok, akik üldözést szenvednek az igazságért' (BUDENZ—HALÁSZ, Zürjén nyelvmutatványok 79).

'Fenek, alap' jelentésű szavak más nyelvekben is kifejezhetnek okhatározást: n é m e t : *der Grund* 'alap, talaj; (>) ok': *aus diesem Grunde* 'eből az okból', *aus guten Gründen* 'alapos okokból' (KELEMEN—THIENEMANN, Német-magyar szótár); s v é d : *grund* 'Grund, Fundament': *pā goda grunder* 'aus guten Gründen'; *pā vad grund* 'aus welchem Grunde?' (CARL AUERBACH, Svensk-tysk ordbok. Stockholm, 1925); o r o s z : *почва* 'talaj': на почве чего-либо 'valami alapján, valami következtében', на личной почве 'személyes okokból' (HADROVICS—GÁLDI, Orosz-magyar szótár).

A chanti *pad̚ina* és *pə́ɟä* névutókat valószínűleg előbb használták okhatározásra, mint célhatározásra. Erre utal a névutók tőszavának jelentése, és ezt bizonyítják az említett nyelvek analógiái is. Csak később váltak — az *äləŋna* névutónál már tárgyalt okokból — a célhatározás kifejezőjévé is. A *pad̚ina* és a *pə́ɟä* névutók a chanti nyelv leggyakrabban előforduló ok- és célhatározó névutói közé tartoznak. Ezen névutók okhatározói funkciója valószínűleg helyhatározói használatból fejlődött, bár példamondataim között egyetlen sincs, amely ezt az átmenetet szemléltetné.

3. Az alábbiakban néhány példán szeretném bemutatni a *pad̚ina* és a *pə́ɟä* névutók ok- és célhatározói használatát.

O k h a t á r o z ó : Északi nyelvjárás: *lou vtšämäl pad̚ina uel̚sa*

¹ TOIVONEN ezt a szót nem említi a chanti nyelv komi jövevényszavait tárgyaló dolgozatában (FUF. XXXII, 1—169).

'Ó [a maga] balgatagsága miatt öletett meg' (ONyt. 147); *sūs-luk* $\mu\epsilon\lambda\mu\eta\eta$ $\dot{\iota}\acute{\alpha}\chi$ $\eta\delta\lambda\delta\alpha$ $\rho\acute{\alpha}\delta\dot{\iota}$ *luk- $\eta\sigma\gamma\dot{\iota}$ $\acute{\alpha}\rho$ $\acute{\alpha}\nu\eta\eta$ $\acute{\alpha}\rho\epsilon\lambda$ $\acute{\alpha}\lambda\lambda\dot{\iota}\mu\epsilon\eta$* 'őszi fajd vadászó (tk. ölé) nép voltjuk miatt fajdhúsos sok tál sokját hozzák elének' (ÉOM. 92); *νάλατ- $\alpha\tau$ souman* *vort* *vo λ tem* *pati* *vaj* *vōni* *χōλομ* *āρελ* *μοχτι* *αλλατ* 'nyelve-éneke hangos(?) fejedelemhős voltom miatt az állat fenséges három énekére iziben felállok' (ONGy. 257); *ναη* *āl* *pati* *η* *tūp* *tajem* *χ σ ptem* *χορsem* 'Deinetwegen habe ich den einzigen Rentierochsen, den ich besass, [zum Opfern] geschlachtet' (OVD. I. 74). — Déli nyelvjárás: *Nīni* *tēvem* *nedīη* *under* *pedesena* *mant* *te-pāgitta* 'Wegen (der Speise, welche) euer gefrässiger Magen verzehrt hat, habt ihr mich getötet' (PATK., IO. II, 36).

Célhatározó: Déli nyelvjárás: *tu-tātna* *tu-peta* *ār* *nātmap* *Tārīn* *tūt* *tu* *pandī* 'Deshalb legte ich ihn jetzt auf das vielzüngige Feuer' (PATK., IO. II, 84). — Irodalmi nyelv: *Muj* *patb* *muη* *venttšjtuv* ['Miért tanulunk?'] (ŽULEV, *Лунтб* *книга* 6); *Lenin* *politsija* *evtt* *ar* *pus* *haηemšjts* *i* *ropitts* *joh* *tuv* *vert* *patb* *tatstb* *venttš* ['Lenin a rendőrség elől sokszor elrejtőzött és a dolgozó népet ügyéért harcolni tanította'] (i. m. 53).

4. A *padīna*, *pāti* (Kaz.) stb. névutókat egyes nyelvjárásokban c s e r e v i s z o n y kifejezésére is használják. A csereviszony viszonzó okból fejlődött. A jelentésváltozás a jutalmazást, büntetést stb. jelentő igékből indult ki. A jutalmazás, büntetés oka valamely tett. A jutalmazást, büntetést viszonzásul, mintegy cserébe adjuk valakinek valamely jó vagy rossz tettéért. Az okhatározás és a csereviszony közötti átmenetet szemlélteti a következő példánk: *Nīni* *tēvem* *nedīη* *under* *pedesena* *mant* *te-pāgitta* 'Wegen (der Speise, welche) euer gefrässiger Magen verzehrt hat, habt ihr mich getötet' (PATK., IO. II, 36). A mondat okhatározóját csereviszony kifejezőjeként is értelmezhetjük: ['Azért az ételért, amelyet falánk gyomrotok elpusztított, [mintegy cserébe] öltetek meg engem'].

Csereviszony van a következő mondatokban: Északi nyelvjárás: Kaz. *mšy* *pāti* *uōχ* *uizem* 'otin, sain maasta, alueesta tulevat voukrarahat' (КАРЖ—ТОIV. 763b). — Keleti nyelvjárás: Jug. *tēm* *χ* *āw* *pāti* *ān* *maww* *ā-rit* *vāv* *māijēn* paljonko maksoit tästä hevosesta? (PAASONEN—DONNER, ÖstjWb. 180). — Irodalmi nyelv: *Venttšjtš* *navrem* *knija* *patb* *2* *has* *kopejka* *mas* *pa* *1* *jan* *kopejka* *mas* 'Ученик за книгу 2 двадцатикопеечника и 1 десятикопеечник дал (N. P. ПОРОВА, *Арифметика* . . . 49).

A komi *piddi* okhatározói névutó is szolgál csereviszony kifejezésére: V. *mem* *tevar-dod* *šetisni* *ma* *m* *piddi* 'Sie haben mir für die Mutter eine Fuhre Waren gegeben' (WICHMANN, SyrjVd. 86.). A *piddi* névutó helyettesítés kifejezésére is használatos: V. „*regid*, *regid*, *kemaša* *da* *og* *ešti*!” *na* *piddi* *dullis* *šuas*, „Sofort, sofort, ich ziehe Schuhe an die Füße und habe [jetzt] keine Zeit!” sagt statt ihrer [der Flüchtlinge] ihr Speichel. (i. m. 16). Ez a funkciója a csereviszony jelentésből fejlődött.

A magyar -ért rag esetében a fent tárgyalt jelentésváltozásnak a fordítottja történt: a helyettesítésből fejlődött a csereviszony, a csereviszonyból pedig az okhatározói jelentés (Vö. KLEMM, *TörtMondt.* 173).

5. A *pata* névutó egyes esetekben r é s z e s h a t á r o z ó i funkciójú. A célhatározói jelentésből könnyen fejlődhetik érdeket kifejező jelentés. Пуен: *Но советска страна за щита пата* *Красна Армия* *нох* *тотис*. 'Но встала на защиту Советской страны Красная Армия' (КАССИЛЬ, *Нанг защитниктан* 5—6 А 'valakinek, valaminek érdekében' jelentésből fejlődött a 'valakinek, valaminek részére' jelentés.

Lássunk néhány példát a *pata* névutó részeshatározói funkciójára. Irodalmi nyelv: *Сягта хут вошита рабочиум пата на Красна Армия пата тумы* 'Onnan a hal a dolgozók és a Vörös Hadsereg számára a városokba vitetik'] (ХВАТАЙ—МУХА, Букварь. 1946, 104. 1.); *Тата ун унтлүйтты няверемт ропиттым — школа пата тумыо эветтым на сэвырттым* ['Itt a nagy tanulók [tkp. tanuló gyermekek] dolgoznak — az iskola részére tűzifát(?) fűrészelnek és vágnaк'] (i. m. 120).

C) *өрәһна* '-ért, miatt, végett'; *ӯрна* ua.

1. Az *өрәһна*, *ӯрна* névutók tőszava: Kr. *u'r* 'Art und Weise'; Trj. 'u'r' = Kr.; *ӯr u'rnz iğ'stəle'm* 'puhum monella tavalla'; Ni. *u'ir* (harv.); Kaz. *u'ir*, *u'ur*: *pa u'urññ* 'auf verschiedene Weise'; *mǝi u'urññ* 'millä tavoin; mistä syystä' (KARJ.—ТОIV. 73a); chantiÉ. *ūr*, *vōr* 'Ursache; Art, Weise' (AHLQV.).

A chtÉ. *ūr* 'Ursache; Art, Weise' szót rokon nyelvi szavakkal először BUDENZ (MUSz. 820—21.), majd SZILASI (Nyr. XXIV, 289—95) és MUNKÁCSI (ÁKE. 138) egyeztette. MUNKÁCSINál a következő egyeztetést találjuk: chtÉ. *ūr*, *vōr* 'Ursache; Art, Weise' ~ msÉ.: *ūr*, *ur*, KLV. *ur*, TV. *or*, KV. *vor* 'Seite, Gegend, Richtung; Ursache, Sache; Art, Weise' ~ km. *ord* 'Seite, Umgebung (des Hauses)' ~ udm. *urd* id. ~ mdM. *irdəs*, mdE. *irdes*, *irdis* 'Rippe' ~ lpTer. *jierhte*, Kild. *ieirht*, Not. *iart*, *iert* 'Seite', L. *iertik*, *ierik* 'Seite', P. *érhtik* 'Rippenseite', Fm. *ärteg* 'costae, latus' ~ m. *aránt*, *iránt*. BÁRCZI (SzófSz.) csak a magyar *arány*, *irány* ~ ms. *ur* 'irány, ok, mód' ~ cht. *ūr* 'ok, mód' szavak összetartozását tartja lehetségesnek, a többi idevont rokon nyelvi szóval való etimológiai egyezésüket kétségbe vonja. Sz. KISPÁL MAGDOLNA a m. *arány* ~ *irány* szóalakpárt a chanti *ūr* 'ok, mód' és a manysi *ur* 'irány, ok, mód' szavaktól elválasztja, és más obiugor szókkal egyezteteti (NyK. LIV, 233—46). A chanti *ur*, *vor* 'Ursache; Art, Weise' és a manysi *ur*, *or*, *vor* 'Seite, Gegend, Richtung; Ursache, Sache; Art, Weise' szavaknak a komi, az udmurt, a mordvin és a lapp szavakkal való egyeztetését sem fogadja el (i. m. 244).

Az itt vázolt etimológiai áttekintés értelmében a chantiÉ. *ūr*, *vōr* 'Ursache; Art, Weise' elfogadható etimológiai megfelelője csak a manysiÉ. *ūr*, *ur* stb. 'Seite, Gegend, Richtung; Ursache, Sache; Art, Weise' szó.

2. Az *ӯрна* névutó az *ūr* 'Ursache; Art, Weise' főnév locativusi *-na* raggal ellátott alakja. Az *ӯрәһна*, *өрәһна* névutó *ӯрәһ-*, *өрәһ-* töve az *ūr*, *or* 'Ursache; Art, Weise' főnévből *-(ə)ñ* denominális nomenképzővel alkotott származékszó. (Az *-(ə)ñ* denominális nomenképzőről I. SCHÜTZ: NyK. XL, 34—6; SZINNYEI, FgrSprw.² 90; LEHTISALO: MSFOu. LXXII, 140—41).

Az *өрәһна*, *ӯрна* névutók tőszava absztrakt jelentésű főnév. Az elvont 'Ursache; Art, Weise' jelentések valószínűleg eredetibb konkrét jelentésből fejlődtek. Erre utalnak a cht. *ūr* 'Ursache; Art, Weise' szó manysi etimológiai megfelelőjének 'Seite, Gegend, Richtung' jelentései. Lehetséges, hogy a chanti *ūr* szó eredeti jelentése is 'Richtung' volt. Az 'irány' jelentésből könnyen megmagyarázható a 'cél' jelentésváltozás. Az 'irány' > 'cél' jelentésváltozás határozós szintagmákból indulhatott ki. Tehát az *өрәһна*, *ӯрна* névutók cél- és okhatározói funkciója — feltevésünk szerint — helyhatározói jelentésből fejlődött. Az *өрәһна*, *ӯрна* névutók eredetibb funkciója valószínűleg célhatározás volt, okhatározói jelentésük másodlagos (vö. az *әләһна*, *padjina* névutóknál mondottakkal).

Hasonló észjárás alapján keletkezhetett a m. *iránt* ~ *aránt* [az *irány* ~

arány szó locativusi -t ragos alakja] eredetileg helyhatározó névutónak célhatározói funkciója.

Helyhatározó: 'Csak a hosszú rétek eránt menjetek, oztán hamar oda értek' (SIMONYI, MHat. II, 191); Célhatározó: 'Csak az iránt jöttem, édes jegyző uram, hogyha megírná most a leveletem' (im. 196). A m. iránt ~ aránt névutónak módhatározói jelentése is van: ez-aránt v. ez-iránt 'eképpen', egyaránt (egyiránt) 'egyformán' (im. 195). Hasonló gondolkodásmód alapján jöhetett létre a chanti ūr, a manysi ūr szavak 'Art, Weise' jelentése is.

3. Az *òrəŋna*, *urna* ok- és célhatározó névutók csak az északi-chanti nyelvjáráásokban vannak elterjedve. Módhatározói funkcióban a déli és a keleti nyelvjárásterületen is előfordulnak (vö. KARJ.—TOIV. 73a). Lássunk néhány példát ok- és célhatározói használatukra.

Okhatározó: *tòrəmnə sít òrəŋna sidi i pàrtsə, keuà žida* 'az istentől azért rendeltetett úgy, hogy kővé váljék' (ONyt. 51); *mola òrəŋna mà ní ŋ xəttəl nèmì žil?* 'miért Manying háza a neve? (ONyt. 91); *nəməl āəm ār xojem òrəŋna joyo-lqilem* 'a neve rossz sok emberem miatt maradok vissza (tk. állok vissza)' (ONGy. 169); *želma kaltməm kali-xo ultem ūrna* 'mennybe föltetszett csoda-ember voltom miatt' (ONGy. 223); *in imi-ləŋket šēl ox ūrəŋŋ āpərlija tuwəmət pā siski pošəx jaχti təχə ēlti jaχlət* 'Nun laufen die Frauen, wegen des Silbergeldes in Klemme gebracht, wieder wie kleine Vögel hin und her' (OVd. I, 61).

Célhatározó: *manəm u èldi òrəŋna nēman t̄i tuwəmən* 'Engem csak elveszteni hoztál ide' (ONyt. 46); *jaŋəm u èldi òrəŋna lərəmdəm xanžəŋ xər-soyən* 'Az én bátyám megölésére lett a tarka rénszarvasbőröd leterítve' (ONyt. 63); *əyjiè, mandən òrəŋna xun t̄i iisən?* 'Leányka, csak nem azért jöttél ide, hogy elmenj' (ONyt. 91); *akən iki siski-lil ālnəl vi tən ūrəŋna ləməŋ xori lometna xun ənəməltmal* '[Hát] öreg bácsikád ruhás valami ruhában azért nevelt föl [tégedet], hogy most veréb-lelke végét vedd' (ONGy. 25); *kaš ūrəŋna ... at jaχsem!* 'kedvtelésből ... hadd menjek [csak]' (ONGy. 76).

D) *vndəsna* '-val; miatt'.

1. Az *vndəsna* névutó alapszava: Ni. *əntəs* 'Hilfe, Unterstützung'; *əntəsənə* '(puun, hirren ym.) nojassa'; Kaz. *əntəs* 's = Ni.; O. *vndq's: iju vndəsənə* 'an einen Baum geleht (ebenso z. b. an die Tür, die Wand u. a.)' (KARJ.—TOIV. 61a).

A chtO. *vndq's* stb. 'Hilfe, Unterstützung' etimológiai megfelelői: ms. *ondas*, (MUNK.) *əntəs* 'segítség' | ? m. *ad* 'geben' | ? km. -udm. *ud-* 'zu trinken geben, füttern' | ? mdE. *andoms*, M. *andəms* 'ruokkia, syöttää, ravita, elättää' | ? fi. *antaa* 'geben' | ? lpN. *vuow'det* 'myödə; „syöttää” (palopelissä); (FRIS) ruokkia, antaa ruokaa eläimille' (MUSz. 175—7; WICHMANN: SUSToim. XXI, 24—5; SZABÓ DEZSÓ: NyK. XXXIV, 421; COLLINDER, Fennó-Ugric Vocabulary 72; TOIVONEN, Suomen kielen etymologinen sanakirja I, 20ab.).

A chtO. *vndq's* stb. 'Hilfe, Unterstützung' és a ms. *əntəs* 'segítség' -s deverbális névszóképzővel képzett származékok. Ilyen még: ms. *pūwəs* 'fuvallat' (< *pūwi* 'fú' igéből) (vö. SZABÓ DEZSÓ: NyK. XXXIV, 421).

2. A chanti *vndəs* 'Hilfe' főnév -na locativus-ragos alakja esz közhataározó névutó. A -na locativusrag instrumentalis kifejezésére is használatos (vö. KARA: NyK. XLI. 33—9). Ilyen: *lājəmnə* 'fejszével' (i. m. 36). Az *vndəsna* névutó eszközhatározói funkciójú a következő mondatokban:

П а р а ш ю т о н т ы с н ы м у в а и т э т ы с т а м о с ы с ['Az ejtőernyő segítségével a földre le kellett szállni'] (ХВАТАЙ—МУХА, Букварь. 1946. 112. 1.);
В о ш з а щ и т н и к и т т ы в т у р п а т а т о н т а с н ы т у р ы м х а р
х у т ы н т ы т 'Слушают своими трубами небо защитники города' (КАССИЛЬ,
Нанг защитниктан 11). Ezekben a példákban még erősen érződik a névutó
önálló főnévi jelentése.

Az *vndäsna* névutó alapszavának 'segítség, támasz' jelentéséből magyarázhatók meg ezek a kifejezések: O. *iy vndäsna* 'an einen Baum gelehnt' (KARJ.—TOIV. 61a); *pudi roya vndäsna aijltañ nox-xulläda pidäs* 'a fekete meredek part mellett lassanként kezdett fölbukni' (ONyt. 158). A *pudi roya vndäsna* szintagmát így értelmezhetjük: 'a fekete meredek partra [v. parthoz] támaszkodva'.

3. Az *vndäsna* névutó egy esetben okhatarozói funkcióban szerepel. Ez a funkciója eszközhatározóból fejlődött: a cselekvés eszközét egyben a cselekvés okának fogták fel. Példamondatunkban az *vndäsna* névutó már okhatarozást fejez ki, de még érezhető eszközhatározói jelentése is: O. *si ädam nëñ xo vnda sna mà verna pitlam* 'ezen rossz ember miatt bajba kerülök (tk. esek)' (ONyt. 30). A mondat határozóját felfoghatjuk eszközhatározóként is: 'ezen rossz ember segítségével, révén bajba kerülök'. Eszközhatározónak okhatarozóvá való fejlődése több nyelvben általános jelenség (l. az *ötijät* névutónál).

E) *kěša* 'auf eine Zeit; für, wegen'

1. KARJALAINENNÉL a *kěša* névutónak az alábbi nyelvjárási alakváltozatai fordulnak elő: DN. *kěpžā*: *xõy k.* 'für lange Zeit'; DT. *kěpžā*: *xõy k.*; Kr. *kětšā*: *xõy k. menot* 'ging für lange Zeit'; Trj. *kětšā* 'für'; *kõvçatšā k.* (*mäje'm*) 'pitkäksi ajaksi'; Ni. *kěžā*, *kěžā*, *ke-*: *tõñ k.* 'für den Sommer (nicht im Dialekt des Gewährsmannes)'; Kaz. *kěži*: *xõumär k.* 'für lange'; *löñ këži* 'für die Zeit des Sommers (ging, mietete er usw.)'; O. *kõ'ssi*, *kõzi*: *löñ gošsi* 'für den Sommer' (KARJ.—TOIV. 445ab).

A Ser. *kěša* stb. 'auf eine Zeit; für wegen' névutó komi jövevényszó; a komi *kěže*: V., Sz., Pecs., L. *aski këže* 'zum od. für den folgenden Tag' névutó átvétele (STEINITZ, OstjChr.² 144; TOIVONEN: FUF. XXXII, 37).

2. A *kěže* névutót a komiban időhatározásra használják. Ilyenek: KV. *sešša i va nes suditasni šibire katarga vile kvait vo këže*. 'Sodann verurteilt man Iwan zur Zwangsarbeit nach Sibirien auf 6 Jahre' (FOKOS, VdKomi 408); FV. *saldates a restu:itis kujim sutki këze* 'Er sperrte den Soldaten auf drei Tage ein' (i. m. 330); Pecs. *naja ve tšisni dvoretš a ski këže* 'Sie bauten bis zum folgenden Tag ein Schloss' (WICHMANN, SyrjVd. 121).

A chanti *kěša* névutó is elsősorban időhatározói funkcióban szerepel. Ilyen funkciója van a következő mondatokban: Északi nyelvjárás: *tõräm -y èk -kossì sè olmädäs* 'Örökre ott maradt' (ONyt. 169); *at tajäm këm xõjem jelta ššs këša lymatmal* 'der nicht besitzende Mann hat sich von anderswoher auf eine Weile [Kleider geliehen und] angezogen' (OVd. I, 61); — Déli nyelvjárás: *Jiña tigde tañmen-piš tårumet xui ár ót kizä te tankan* 'wenn du einmal, hierher ins Wasser hereinkommst, wirst du im Lichte wohnender Mann, auf viele Jahre hereinkommen' (PATK. IO. II, 64).

3. A *kěša* 'auf eine Zeit; für wegen' időhatározó névutó egyes esetekben célhatarozói funkcióban szerepel. A meddig (mikorra?) kérdésre felelő idővonatközös képzetét a célra irányulás képzete váltotta fel. Itt többnyire cselekvést jelentő főnevek használatosak határozói funkcióban. A két határozói

kategória közti átmenetet következő példánkon szemlélhetjük: *altj kēzilən nox-äləm sənən sē uə r m ə d i - k o s s i* 'a kardjaikat vágásra fölemelték' (ONyt. 118). A *sēuərmədi-kossi* 'vágásra' kifejezés felfogható időhatározónak: 'vágás idejére' és célhatározónak is: 'vágás céljából, vágás végett'. A *kēša* névutónak már kétségtelenül célhatározói jelentése van ezekben a mondatokban: *ā nēluw joln lēt-ot i j 5 n t ə s t i k ē š a ū l t i p i l l o t* 'aber unsere Frauen werden zu Hause für das Essen und Stopfen leben' (Ovd. I, 92); *mun tūp wēlpəslati kēša ū l t i p i l l u w* 'Wir werden nur für die Jagd leben' (Ovd. I, 92).

Egy példánkban a *kēša* névutó okhatarozói funkcióban szerepel: *mā·a·ŋkem tə·jem nār ē·tem kē·ša wē·ttajəm* 'Wegen meines Körpers der so nackt wie von der Mutter geboren ist [Für meinen Mutter-geborenen nackten Körper]', werde ich erschlagen werden (Ovd. I, 264). A *kēša* célhatározó névutónak egyéb cél- és okhatározói névutók analógiájára jöhetett létre okhatározói jelentése.

F) *twàina* 'kor, alkalmával; -ra'

1. A névutó alapszava: DN. *tǎγ3* pl. *tǎγē·t*, Kos., Cing. *tǎγ3*, Szogom, Cseszn. *tǎγ3*, Kr. *tǎγ3*, V. *twγi* (*twγit*, *taγim*) 'Ort, Stelle'; Vj. *twγi* = V; *twγim* (sg. I p. ps); VK. *twγi* (*twγē·m*), Vart. *tāγi*, Likr. *tǎγi*, Mj. *tǎγi*, Trj. *tārī*, Pym *tāγi*, Ni. *tǎγ3*, Kaz. *tǎγi* (*tǎγē·m*), O. *twγa* = V. (KARJ.—TOIV. 976b).

A DN. *tǎγ3* stb. 'Ort, Stelle' szó etimológiája ismeretlen.

2. A O. *twàina* névutó -na locativus-ral van ellátva. A locativus-rag előtti *i* elem kötőhangzó. Az *i* kötőhangzó intervokalikus helyzetben (magánhangzós tövek és magánhangzóval kezdődő formánsok között) jelentkezik: V. *twγiā*: a V. *twγi* 'Ort, Stelle' szó lativusragos alakja (KARJ.—TOIV. 796b). Ilyenek még Ser. *ojkaja*: *ojka* 'Mann'; *ewija*: *ewā* 'Mädchen' (STEINITZ, Ostj-Chr.² 52). A *i* elem analógiás úton mássalhangzós kezdetű formánsok elé is behatolt: *ojkajən*: az *ojka* 'Mann' főnév duálisa (STEINITZ: im. 53). Ugyanilyen eredetű a *twàina* névutó locativus-rag előtti *i* eleme is. Egyes esetekben a *i* nélküli eredetibb alak is előfordul: *twàna* (ONyt. 127).

A *twàina* névutót 'mikor?' kérdésre felelő időhatározók kifejezésére használják. A *twàina* alakulat — amint az alapszó 'Ort, Stelle' jelentéséből is kitűnik — korábban helyhatározásra szolgált: *ortl kull kull jach koschā mā n n t e n t a g a n ā o s c h i n g v u ā j o s c h l v u e r l e n ~ ɔ r t l k u l k u l i ā x x o z ā m ā n v è n t ā γ à n ā o s ə ŋ u ā i o s t l u è r l è n* 'a fejedelme sűrű néphez menésed helyén bajos állat baját csinálod majd' (OH. II, 14—6). A helyvonatkozás és az idővonatkozás közti érdekes átmenetet láthatjuk következő példánkban: *naurəmən pəri lida twàina mun xožex at ol* 'a gyermeked étel-áldozat alkalmával (tk. helyén) hadd legyen velünk (tk. hozzánk)' (ONyt. 161). A határozós szintagmát — amint a fordítás is jelzi — helyhatározónak és időhatározónak is felfoghatjuk.

Időhatározói funkcióban szerepel a *twàina* névutó a következő mondatokban: Északi nyelvjárás: *kastədi twàina sàgər àlənna jəyətładi-gi sit pə jəm* 'Költözködés alkalmával, ha a legelő végére odaérték, az is elég (tk. jó)' (ONyt. 38); *təm lələn jisna ləuəltvi r d ə n twàna ləlna ètləjn-ki* 'ebben a háborús világban eveztetésed alkalmával ha ellenség támad rád?' (ONyt. 127); — Déli nyelvjárás: *nəjnema úgem vetta p a n m e m t a g a n ā , c o n x s e m e n* 'als ich meiner Frau den Kopf auf den Schoss legte, damit sie mich kraue, stieß sie mich weg' (PATK., IO. II, 108).

A *tvàina* névutó célhatározói használatára egyetlen példánk van: *nəη śàttən tvàina an isət, ma śattəm tvàina isət* 'a ti hallástokra nem jöttek, az én hallásomra jöttek' (ONyt. 62). A *tvàina* névutó célhatározói jelentése — csakúgy mint a *kēša* névutóé — időhatározói funkcióból fejlődhetett. Bár az sem lehetetlen, hogy a célhatározói funkciónak helyhatározás volt a közvetlen előzménye: *ma śattəm tvàina* 'az én hallásom helyére'.

*

A dolgozatomban tárgyalt ok- és célhatározó névutók közül a *padina*, a *pəpə* és az *òrəηna* ~ *ūrna* fordulnak elő leggyakrabban. Szűkebb értelemben csak ezeket tekinthetjük ok- és célhatározó névutóknak. A többi névutó (*āləηna* ~ *òtiηat*, *vndəsna*, *kēša*, *tvàina*) ok- és célhatározói funkcióban — amint a példák számából is láthattuk — csak ritkán használatos. Ezen utóbbiak fő funkciója valamely más határozói kategória (hely-, idő-, eszközhatározó) kifejezése.

RADANOVICS KÁROLY

